

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7791>

Number: 70 , p. 339-356, Autumn I 2018

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Süreci / Publication Process

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayın Kabul Tarihi / The Published Date

20.08.2018

25.09.2018

Yayınlanma Tarihi / Publication of Acceptance Date

30.09.2018

MOLLA FENÂRÎ'NİN "AYNU'L-A'YÂN" ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON MOLLA FENARI'S "AYNU'L-A'YAN" WORK

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kılıçarslan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6935-1878>

*Neoşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir
ABD, 76mkaa@gmail.com*

Öz

Osmanlı'nın ilk resmî Şeyhülislamı Molla Fenârî, siyasî, ilmî, fikrî... her türlü gruplaşma ve ayrışmanın yaşandığı, ilimlerde branşlaşmanın tamamlandığı, tefsir, fıkıh, kelam, felsefe, dil vb. hemen her alanda çeşitli ekol ve medreselerin oluştuğu, oluşan bu ekollerin kendi görüşlerini ispat niyetiyle çeşitli eserler kaleme aldıkları bir dönemin ardından dünyaya gelmiştir.

Aynu'l-A'yân, onun başyapıtlarından biridir. Görünüşte bir Fatıha suresi tefsiri olan Aynu'l-A'yân'ın Mukaddime bölümünde Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılabilmesine yönelik 170 sayfalık usul bilgisi yer alır. Kur'an'a dilciler gibi sadece lafız nazarıyla bakarak sarf, nahiv, lügat ve belagat çerçevesinde yaklaşmaz. Bazı tasavvufçular gibi hiçbir ayet veya hadise dayanmayan indi çıkarımlar ya da ilham kaynaklı sübjektif yorumlar üzerinden ayetleri açıklamayı da muteber görmez. Ayetlerin literal tahlilini yaparak lafız bağlamında herhangi bir müşkil kalmayacak şekilde onları zahiren açıkladıktan sonra tasavvuf, kelâm, felsefe ve ahlak disiplinlerinin verileri ışığında bâtnî manalarına yönelir. Bu arada hadis, fıkıh, fıkıh usulü de yararlandığı disiplinlerdendir. Hakâik, tezkir, terğib, terhib, meârif başlıkları altında ayetlerle muhataplara verilmek istenen mesajları tespit etmeye, öze ulaşmaya gayret eder. Fatıha suresi ise onun Mukaddime'de belirlediği esasların uygulanma alanıdır. 7 ayet 24 kelimelik Fatıha suresini 206 sayfa boyunca açıklaması, tüm Kur'an'ın bu minval üzere tefsir edilmesi özleminin bir yansıması gibidir. Bu makalede onun usulü belirlenmeye, hangi başlıklar altında ne tür konuları ele aldığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Molla Fenârî, Tefsir, Usul, Denge, Lafız, Mana

Abstract

Ottoman Empire's first official shaykh al-islam (chief religious authority) Molla Fanārī was born after a period in which there occurred political, scientific, intellectual and many other polarizations; departmentalization had completed among the sciences; schools and madrasas came into existence almost in every field such as tafseer, fiqh, kalām, philosophy, linguistics and so on; and various works were authored by those schools in order to prove their views.

Ayn al-a'yān was one of Fanārī's masterpieces. Apparently it is an interpretation of the chapter al-Fatiha out of the Qur'an, but at the same time in its preamble there are information about the method (usūl) of understanding the Qur'an in a right way and this section is almost 170 pages. He does not approach the Qur'an as the linguists do, i.e. considering it as a mere wording (lafdh) within the framework of the grammar of the Arabic language. In addition, he does not approve to explain the ayah's through subjective interpretations relying on personal inspirations (ilhām) or not depending on any ayah or hadith like some sufi's do it. After explaining ayah's according to exoteric meaning via analyzing them literally/linguistically without leaving any doubt, he moves to the esoteric meanings of them in light of the disciplines such as sūfism, kalam, philosophy and ethics. Moreover, he benefits from other scientific disciplines such as hadith, fiqh ad usul al-fiqh. He tries to come up with the messages given by the ayah's to the audience of them under the titles haqāiq, tadhkeer, targheeb, tarheeb, ma'ārif. Chapter al-Fatiha is the case study for the principles that he stated in the preamble. His interpretation of al-Fatiha which consists of 7 ayah's and 24 words in 206 pages without neglecting any of the dimensions of it, is a reflection of his longing for an interpretation of the whole Qur'an in this way. In this article, his method will be tried to be determined and under which titles what kind of themes are undertaken will be shown.

Key Words: Molla Fanārī, Commentary, Method, Counterpoise, Meaning

GİRİŞ

Müslümanlar için sağlığında yegâne ilim kaynağı, Hz. Peygamber'in kendisiydi. Bilmedikleri ve anlamadıkları konuları ona sorma imkânları olduğu gibi bazen de inzal olunan vahiy, onların Hz. Peygamber'e sordukları sorulara cevap niteliği taşıyordu. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Müslümanların elinde Kur'an, Rasulullah'ın sözleri ve uygulamaları kalmıştı. Kur'an, Hz. Ömer'in gayret ve ısrarı sayesinde Hz. Ebubekir döneminde iki kapak arasına kaydedilmiş ve bu noktada bir sorun yaşanmamıştı. Ancak hadislerle ilgili bunu söylemek pek kolay değildi. Kur'an'la karışması endişesiyle Hz. Peygamber tarafından konulan hadisleri yazma yasağı her ne kadar sonradan kaldırılmış ve hadisleri yazma izni verilmişse de verilen iznin genel bir izin olmadığı ve Hz. Peygamber döneminde bütün hadislerin yazıyla kayıt altına alınmadığı malumdur.

Hadis ilmi, yazma/kitâbet, derleme/tedvin ve tasnif olmak üzere üç aşamalı

bir yol kat ederek kendi literatürünü oluştururken bir yandan da normalde hadis malzemesi içerisinde yer alan ve onunla mündemiç halde bulunan tefsir, fıkıh, kalam gibi pek çok dinî ilim, branşlaşmayla birlikte hadisten ayrılmaya ve kendi teşekkülünü ikmâlâ başladı.

Bilimlerde branşlaşma devam ederken ve hemen her ilim dalında çeşitli eserler verilirken sosyal hayat da devam ediyor, Müslümanlar arasında olabildiğince çetin siyasî çekişmeler yaşanıyor. Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı ve Hakem olayı tam bir kırılma noktası olmuş, bilahare Emeviler iktidarı ele geçirmişlerdi. Tabi bu arada Abbasiler yönetimi onların elinden almak için sürekli gayret göstermiş, buldukları ilk fırsatta Emevi Devleti'ni yıkmışlardı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken İslam Devleti'nin kurucu etnik unsuru olan Arapların ilmî faaliyetlere yöneldiğini söylemek pek mümkün değildir. Yönetimi elinde tutanlar ve ele geçirmeye çalışanlar olmak üzere iki gruba ayrılan Araplar daha çok siyasetle meşgul

olmuştur, denilebilir.

Hz. Ömer zamanında başlayan ve giderek artan fütihat neticesinde önce bütün Hicaz yarımadası Müslüman olmuş, ardından Kuzey Afrika ve bugünkü Suriye, Irak ve İran topraklarının büyük bir kısmı İslam devletinin bünyesine katılmıştı. Bu, Müslümanların Helenistik, İran ve Hint kültürleriyle karşılaşması ve *mevâlî*¹ diye adlandırılan yeni Müslüman olmuş gayr-ı Arab unsurların da İslam devletinde yaşaması anlamına geliyordu (Tural 2012, 229). Aslında daha Hz. Peygamber döneminde Selmân-ı Fârisî gibi Arap olmayan Müslümanlar vardı ve bunlara asla bir ayrımcılık uygulanmıyor, her konuda Müslümanlara denk görülüyorlardı.² Hatta o dönemde onlar için bir tesmiyede bulunmak bile söz konusu olmamıştı. Siyaset sosyolojisinde bir deha olan Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde ilk icraatı insanların toplanacakları, bir araya gelerek hem ibadetlerini yapacakları hem de siyasî, askerî, hukukî... her türlü konuyu görüşecekleri bir ortak alan, bugünkü tabirle bir meclis/divan teşekkül etmek oldu ki bu meclis Mescid-i Nebî'dir. İkinci en önemli icraatı ise Muhacir ile Ensar arasında ilan ettiği muâhât (kardeşlik antlaşması) oldu. 45 Medineli Müslümanı 45 Mekkeli ile kardeş ilan ettiği bu anlaşmada çok özenli davranan Hz. Peygamber, birbirinin eksikliğini tamamlayacaklarına inandığı kişileri kardeş ilan etti. Muâhât yapılırken Selmân-ı Fârisî'yi de unutmayan Hz. Peygamber onu mizaç, karakter ve hissiyat bakımından en iyi anlaşacağına inandığı Ebu

Derdâ ile kardeş ilan etti (İbn Sa'd 1990, I/238).

Mevâlînin herkesle eşit ve tam bir vatandaş olarak kabul edilmesi uygulaması Hulefa-i Râşidîn döneminde de aynen devam etti. Ancak Emevilerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte mevâlînin durumu değişti. İkinci sınıf insan muamelesi görmeye başlamalarının ilk merhalesi, onların mevâlî³ olarak tesmiye edilmesi oldu. Bunu ırkçı sâiklerle yapılan çeşitli tahkir eylemleri takip etti.

Araplar bütün güçlerini siyasî erki elde etmeye ya da onu elde tutmaya harcarken başka şekilde toplumda kendilerini kabul ettiremeyeceklerini fark eden mevâlî de ilmî faaliyetlere yöneldi. Öyle ki bugün elimize ulaşan hadis, tefsir, fıkıh, kelam ve sair ilimlere yönelik literatürün neredeyse tamamına yakını mevâlînin emeği ve eli ürünüdür.

Karahanlılar zamanında İslam'ı kabul eden Türkler de bu anlamda mevâlîdendi (Yazıcı 1992, 80). Emevilerin ırkçı ve dışlayıcı tutumlarını kabullenemeyen Türkler bu devletin yıkılmasında aktif rol oynadı. Tarihte onlarca devlet kurmuş olan Türklerin İslam devletinde değer görmesi ancak Abbasi halifesi Harun Reşid'in (ö. 193/809) oğlu Me'mun

³ Mevâlî aslında köle anlamına gelir. Emeviler Arapçayı resmi devlet dili olarak tanımak, Müslüman olmalarına rağmen Farslar, Berberiler ve Türkler gibi Arap olmayan milletleri mevâlî, abd, rakik gibi köle anlamına gelen isimlerle adlandırmak, devlette görev alabilmek için Arap olmayı şart koşturmak, tarihteki ilk Arap parasını basmak gibi faaliyetleriyle ırkçılığı tetikleyerek mevâlîyi küstürdüler. Zamanla işi daha da ilerleterek Arap olmayan Müslümanlara kız vermemek, mescitte onlarla aynı safta durmamak hatta mevâlînin gideceği mescitler inşa etmek, caddede yürürken önüne geçen mevâlîyi dövmek, normalde Müslüman Arap tebaadan alınmayan pek çok vergiyle onları mükellef tutmak, tarım gelirleri azaldı diye mevâlîyi köylerde yaşamaya ve çiftçilik yapmaya zorlamak gibi ilk duyulduğunda inanılmayacak şeyler yaptılar. Bkz. İsmail Hakkı Atçeken (2002). "Ömer b. Abdulaziz Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 13, s. 69-88; Âdem Apak (2010). "Şuubiyye", *DİA*, C: 39, DİB Yayınları, İstanbul 2010, s. 245-246; Edward Granville Browne (1908). *A Literary of Persia*, Londra: T. Fisher Unwin Ltd. Yayınları, s. 232-240.

¹ Mevâlî hakkında her türlü detay için bkz. Adnan Demircan (2015). *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.

² Selmân-ı Fârisî'yle ilgili pek çok hadis vârid olmuştur: Hz. Peygamber, "Allah Teâlâ bana dört kişiyi sevmemi emretti. Kendisinin de onları sevdiğini bildirdi" dedikten sonra Hz. Ali, Ebu Zerr, Mikdâd ve Selmân'ın adını saydı. Bkz. Tirmizî, Menâkıb, 20; "Cennet üç kişiye müştaktır (özlem duymaktadır), Ali, Ammar, Selmân." Tirmizî, Menâkıb, 34. Görüldüğü üzere Hz. Peygamber, Selmân'ı son derece onure etmiş ve kendisini daha sağlığında cennetle müjdelemiştir.

(ö. 218/833) ile Türk eşinden doğan diğer oğlu Mu'tasım (ö. 227/842) zamanında mümkün olmuştur. Bu iki halife Türklerdeki teşkilatlanma ve savaş kabiliyetini, yüksek sadakati, sahip oldukları ordu düzenini görünce gerek Emevilerin yıkıcı faaliyetlerine gerekse de kendi kardeşleriyle yaşadıkları taht mücadelesine karşı onların bu özelliklerinden yararlanmak için Türklerle çeşitli yüksek mevkilerde görevler verdiler (Yıldız 2000, 89; Topuz 2011, 85-86).

Abbasiler sayesinde yönetimde ve orduda söz sahibi olan Türklerin bu durumu hem Arap tebaada hem de diğer milletlerden olan mevâlîde onlara karşı bir kıskançlığa neden oldu. Ancak Türkler bir yandan siyasî ve askerî işlerle uğraşırken diğer yandan da sair mevâlî gibi ilmî faaliyetlere yöneldi, İslamî ilimlerin bütün dallarında hatırı sayılır bir külliyât bıraktı.

Türlere duyulan kıskançlık ve Emevilerin bunu siyasi bir enstrüman olarak kullanıp Arap kabileleri Abbasi yönetimi aleyhine kışkırtması nedeniyle Türklerin biraz gözden uzak olmasını tercih eden Abbasi halifeleri onlar için özel olarak Samarra şehrini inşa ettiler. Yine Bizans üzerine düzenlenen akınlarda elde edilen sınır kentleri, düşmana karşı bir hat oluşturma niyetiyle Türklerle verildi. İçinde Türklerin iskân edildiği bu kentlerin birleşimi Avâsım adı verilen bir eyalet meydana getirdi. Bu süreçte Türklerin Orta Asya'dan göçleri de devam etti. Yeni gelenler Samarra ve Avâsım'la birlikte zaten halkın bir kısmı Türk olan Semerkant, Buhara, Basra, Musul, Belh, İsfehân, Merv, Herat, Rey ve Taberistan illerine yerleştirildi. Zamanla bu bölgelerdeki etnik nüfus yapısı, Türkler ağırlıklı nüfusu oluşturacak şekilde değişime uğradı. Bu illerde pek çok medrese kuruldu, bu medreselerde yetişen âlimler Anadolu'ya geçerek yeni medreselerin kurulmasına öncülük etti (Bilge 1984, 3-4).

Hadis⁴ alanında Benî Teym b. Mürre

ile birlikte yaşadığı için daha çok Süleyman et-Teymî diye tanınan aslen Altay kökenli olan ilk dönem muhaddislerinden Süleyman b. Tarhân (ö. 143/761),⁵ Merv doğumlu olan Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797),⁶ Maverâünnehir'in Türk şehirlerinden Kis'te doğan Abd b. Humeyd (249/863),⁷ Semerkant âlimlerinden el-Müsnedü'l-Câmî'nin yazarı meşhur muhaddis Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869),⁸ Batı Türkistan'ın Nesâ kasabasından olan meşhur sünen yazarı Ahmed b. Şuayb en-Neseî (303/915), Kâbil'in bitişiğindeki Türk şehri olan Büst doğumlu Ebu Dâvud'un şerhi Meâlimu's-Sünen'in yazarı Ebu Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998),⁹ el-Müntehab fî Ulûmî'l-Hadîs adlı eserin müellifi Alâuddîn Ali b. Osman el-Mardinî et-Türkmânî (ö. 750/1349) ve Islâhu Kitâbi İbni's-Salâh adlı eserin müellifi Alâuddîn Moğultay b. Kılıç et-Türkî (ö. 762/1361),¹⁰ Gaziantep doğumlu Umdetu'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî adlı hadis külliyyatının müellifi Mahmûd b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451)¹¹ gibi değerli isimler yukarıda oluşumu hak-

İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh olan Buhârî'nin dördüncü kuşak dedesi Berdizbeh'in Fars asıllı bir mecusi olduğu, ilk kez onun oğlu el-Muğîre'nin el-Yemân el-Cûfi adlı bir dostu sayesinde İslam'la tanıştığı, Buhârî'nin de dedesinin bu dostuna nispetle el-Cufî lakabıyla anıldığını söyleyen İbn Hacer'in sözleri, onun Fars asıllı olduğunu kabul etmemize neden olmaktadır. Bkz. Sakıp Yıldız (1987). "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", Uludağ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 2, s. 4; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askelânî (trs). Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, thk. Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz, Mısır: Dârul-Kutubi's-Selefiyye, s. 477.

⁵ Bilal Saklan, "Süleyman b. Tarhân", *DİA*, C. 38, DİB Yayınları, İstanbul 2010, s. 109.

⁶ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, C. 1, DİB Yayınları, İstanbul 1988, s. 122-125.

⁷ Talat Koçyiğit, "Abd b. Humeyd", *DİA*, C. 1, DİB Yayınları, İstanbul 1988, s. 58.

⁸ Abdullah Aydın, "Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî", *DİA*, C. 8, DİB Yayınları, İstanbul 1993, s. 494.

⁹ Salih Karacabey, "Ebu Süleyman el-Hattâbî", *DİA*, C. 16, DİB Yayınları, İstanbul 1997, s. 489.

¹⁰ Bu iki müellif ve eserleri hakkında bkz. Zübeyde Özben (2016). "Hanefilerin Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 36, s. 1-31.

¹¹ İsmail Ünver, "Bedruddîn el-Aynî", *DİA*, C. 4, DİB Yayınları, İstanbul 1991, s. 271.

⁴ Sayın Yıldız, İmam Buhârî'yi (ö. 256/870) de Türk medreselerinin yetiştirdiğini ve Buhârî'nin de Türk olduğunu söylemişse de tam adı Muhammed b. İsmail b.

kında bilgi verilen illerdeki medreselerden yetişmiş Türk kökenli âlimlerdir.

Tefsir alanında Taberistan'ın merkezi Âmül'de doğan Câmiu'l-Beyân adlı sistematik tefsirin yazarı Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923),¹² Rey doğumlu Ahkâmu'l-Kur'ân adlı tefsirin müellifi Ebu Bekr el-Cessâs (ö. 370/981),¹³ meşhur el-Keşşâf'ın yazarı Türkmenistan'ın Taşavuz ili Koroğlu ilçesine bağlı Zemahşer köyünde doğan Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144),¹⁴ Buhara yakınlarındaki Nesef şehrinde doğan Medâriku't-Tenzil adlı tefsirin müellifi Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310),¹⁵ Hakâiku't-Te'vîl'in müellifi Kemâluddîn el-Kâşânî (ö. 730/1330), Uyûnu't-Tefâsîr'in müellifi Şihâbuddîn es-Sivâsî (ö. 803/1401), el-İkdu's-Semîn ve Tefsîru'l-Kur'an'ın müellifi Kudbuddîn el-İznîkî (ö. 821/1418), Bahru'l-Ulûm'un müellifi Alâuddîn es-Semerkindî (ö. 860/1456), Multeka'l-Bayreyn'in müellifi Alâuddîn Musannıfîk (ö. 875/1470), Mecmeu'l-Envâr'ın müellifi Hacı Ali Paşa (880/1475), Ğâyetu'l-Emânî'nin müellifi Molla Gürânî (893/1488), İrşâdu Aklî's-Selîm adlı tefsirin müellifi Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574),¹⁶ Ruhû'l-Beyân'ın müellifi İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Hak Dini Kur'an Dili'nin yazarı Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) gibi büyük âlimler de Türk'türler.

Yukarıda adı verilenler müstakil telifte bulunanlardır. Bir de özellikle Osmanlı sonrası dönemde şerh ve haşiye yapmak suretiyle tefsir ilmine yönelik eser verenler vardır. Hâşiyetu'l-Keşşâf'ın müellifi Cemâluddîn el-Aksarayî (ö. 771/1369), aynı isimle bir eser

kaleme alan Sa'duddîn Teftezânî (793/1391), Hâşiyetun alâ Evâilî'l-Keşşâf'ın müellifi Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), Misbâhu't-Ta'dîl fî Keşfi Envâri't-Tenzîl'i yazan Ahmed Kırmî (ö. 879/1474), Hâşiyetun alâ Tefsîri'l-Kâdî'nin yazarı Molla Hüsrev (ö. 885/1480) bu anlamda sayılabilecek isimlerdendir. Tabi yukarıda adlarına yer verilen âlimlerin tek eserlerinin bahsi geçenler olduğu düşünülmemelidir. Adı geçen her müellifin, tefsir usulü, hadis, fıkıh, kelam, tıp, astronomi, hendese, matematik vb. farklı alanlarda telif ettikleri eserleri de vardır.

Makale konumuz olan Molla Fenârî'ye (ö. 834/1431) gelince Alâuddîn el-Esved (ö. 762/1362), Cemâleddîn el-Aksarayî, Ekmeluddîn el-Babertî (ö. 786/1384), Şeyh Hamid el-Kaysî (ö. 815/1412), Abdullatîf Kudsî (ö. 856/1452), Mübarek Şah (ö. 784/1382) ve Şeyh Abdurrahman b. Ali (ö. 858/1454) gibi zamanının büyük âlimlerinden ilim almıştır (Suyûtî trs, I/97-98). Kendisi de başta oğlu Muhammed Şah (ö. 839/1435) olmak üzere Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö. 879/1474), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 853/1449), Emîr el-Buhârî (ö. 832/1428), Yakub el-Asfar (ö. ?), Yakub b. İdris en-Nikedî (ö. 833/1430) ve Molla Yeğen (ö. 878/1473) gibi değerli öğrencileri yetiştirmiştir.¹⁷ Kendi zamanının en büyük dört âliminden biri olduğu söylenirken bile aslında en büyük âlimi olduğu dile getirilir. Zira fıkıh ve hadiste Sirâcuddîn b. Mulakkîn'in (ö. 804/1401), edebiyatta Fîrûzebâdî'nin (816/1413), hadiste Zeynuddîn el-İrâkî'nin (ö. 806/1403) adı geçerken Molla Fenârî aklî ve naklî ilimlerin hepsine muttali olmakla tavsif edilir (Bilmen 1960, II/413).

Tefsire dair Aynu'l-A'yân, Ta'likât Alâ Evâilî'l-Keşşâf, el-İcâze fî't-Tefsîr, Haşiye-

¹² Mustafa Fayda, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî", *DİA*, C. 39, DİB Yayınları, İstanbul 2010, s. 314.

¹³ Mevlüt Güngör, "Ebu Bekr el-Cessâs", *DİA*, C. 7, DİB Yayınları, İstanbul 1993, s. 427.

¹⁴ Mustafa Çağırıcı, "Zemahşerî", *DİA*, C. 44, DİB Yayınları, İstanbul 2013, s. 235.

¹⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Ebu'l-Berekât en-Nesefî", *DİA*, C. 32, DİB Yayınları, İstanbul 2006, s. 567.

¹⁶ Ahmet Akgündüz, "Ebu's-Suûd Efendi", *DİA*, C. 10, DİB Yayınları, İstanbul 1994, s. 365.

¹⁷ Bu isimler hakkında detaylı bilgi için bkz. Sıtkı Güle (1990). "Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 2-8; Zülfikâr Durmuş (1992). "Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili", Kayseri: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 13-22; Mehmet Çiçek (2009). "Molla Fenârî ve Fazlurrahman'ın Kur'an'a Yaklaşımları", İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi, s. 14-27.

tu Hirzi'l-Emâni fi'l-Kırâati Seb'il-Mesânî ve Bahsun fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh min Tefsîri'l-Fâtîha adlı eserleri yazmıştır. Fıkha dair Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli'ş-Şerâyi', Mürşidu'l-Musallî, Risâletü's-Salâhiyye, Şerhu Fıkhı'l-Keydânî, Şerhu Telhîs-i Câmii'l-Kebîr fi'l-Furû', Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye, Hâşiyetun alâ Şerhi'l-Vikâye, Risâle fî Beyne'l-Meşrûi ve Gayri'l-Meşrû' mine'l-Ef'âli fi's-Salâh adlı eserleri vermiştir. Tasavvufla ilgili kaleme aldığı eserler şunlardır: Risâletun fî-Tasavvuf, Şerhu Dibâceti'l-Mesnevî, Misbâhu'l-Üns Beyne'l-Ma'kul ve'l-Meşhûd fî Miftâhi Gaybi'l-Cem' ve'l-Vücûd, Sufiyye'nin Libas, Etvar ve Mesleğine Dair İtirazlara Reddiye, er-Risâletü'l-Kudsiyye fî Beyânî'l-Meârifî's-Sufiyye, Risâletun fî Ricâli'l-Çayb, Risâletun fî Menâkibi Bahâeddîn en-Nakşibendî. Mantıkla ilgili Fevâid-i Fenâriyye, Havâşi'l-Metâli, Hâşiyetü'ş-Şemsiyye, Şerhu İsağoci adlı eserleri telif etmiştir. Arap diline yönelik şu eserleri vermiştir: Esâsü's-Sarf fî İlmî't-Tasrîf, Hâşiyetun alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyidi'ş-Şerif, Hâşiyetun ala'd-Dav', Şerhu'l-Fevâidi'l-Kıyâsiyye fi'l-Meânî ve'l-Beyân.¹⁸

1. MOLLA FENÂRÎ VE AYNUL-A'YÂN ADLI ESERİ

Telif ettiği eserlerin çeşitliliğinden tüm ömrünü ilimle geçirdiği anlaşılan Molla Fenârî de diğer Osmanlı âlimleri gibi tek bir ilimle uğraşmamış, hemen her ilim dalında kendini yetiştirmek için çeşitli hocalara müracaat etmiş, ilmi seyahatlere çıkmıştır (Suyûtî trs, I/98). Ancak diğer ilim dallarında telif ettiği eserler, aynı alanda daha fazla öne çıkan başka kitapların gölgesinde kalmıştır. Mesela el-İcî'nin (ö. 756/1355) el-Mevâkîf'ı üzerine

yazdığı Tâlikâtun alâ Şerhi'l-Mevâkîf adlı eseri, Teftezânî'nin (ö. 792/1390) Şerhu'l-Akâid adlı eserinin gölgesinde kalmış, medreselerle Şerhu'l-Akâid okutulmuştur. Yine sarf ve nahve yönelik eserleri, İmam Birgivî'nin (ö. 981/1573) bu alanda kaleme aldığı Avâmil ve İzhâr gibi eserlerin gölgesinde kalmış, medreselerde adı geçen eserler okutulmuş ve okutulmaktadır.

Molla Fenârî'nin en çok adını duyurduğu eserin Aynu'l-A'yân olduğunu söylemek mübalağa olmaz. Nitekim günümüzde yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde bu gerçek tüm açıklığıyla ortaya çıkar.¹⁹ Bu eserin diğerlerine göre daha fazla öne çıkmasının sebebi, hemen her alandaki bilgisini Kur'an-ı Kerim'i anlama sadedinde bu eserde ortaya koymasındır.

Fatiha suresi, 114 Kur'an suresi içinde müstakil olarak en fazla tefsir edilmiş suredir. Kur'an'ın girişi ve önsözü konumunda olması, Kur'an'daki konuların tamamının bir özeti sunması, tüm ümmet tarafından en iyi bilinen ve namazda okunması nedeniyle çok kıraat olunan sure olması,²⁰ hadislerde Kur'an'daki a'zam/en büyük sure olarak tarif edilmesi,²¹ Tevrat'ta ve İncil'de Fatiha'nın bir benzerinin olmadığı bildirilmesi,²² benzeri hiçbir kula verilmemiş iki nurdan biri olarak tavsif edilmesi²³ gibi özellikleriyle öne çıkan

¹⁹ YÖK'ün Tez Merkezi'nde Molla Fenârî'yle ilgili yapılmış eserleri görmek için bkz. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

²⁰ Molla Fenârî (2014). Aynu'l-A'yân, trc. Ali Akpınar, Malatya: Nasihat Yayınları, (Mütercimın Mukaddimesi), s. 23.

²¹ Ebu Saîd b. el-Muallâ, Hz. Peygamber'in kendisine "Sana Kur'an'daki en büyük sureyi öğreteceğim" dedikten sonra bu surenin Fatiha suresi olduğunu söylediğini rivayet eder. Bkz. Buhârî, Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, 1.

²² Tirmizî, Ebvâbu Tefsîri'l-Kur'ân, 16.

²³ "İbn Abbâs'tan şöyle rivayet edilmiştir: Cebrail, Hz. Peygamber'le birlikte otururken yukarıdan bir gıcırıtı işitti ve başını kaldırdı. "Bu, bugüne kadar asla açılmamış, ilk kez bugün açılan gökteki bir kapı (nun sesi)'dir. Derken bu kapıdan bir melek indi. (Cebrail): "Bu, bugün hariç daha önce asla yeryüzüne inmemiş bir melektir" dedi. Melek selam verdi ve "Senden önce hiçbir peygambere

¹⁸ Eserlerin içerikleri ve haklarında bilgi için bkz. İbrahim Hakki Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX/245-248; Bursalı Mehmet Tahir Efendi (trs). Osmanlı Müellifleri, İstanbul: Meral Yayınevi, II/313-315; Mehmet Taha Boyalık (2007). "Molla Fenârî'nin Aynu'l-A'yân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi", İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 12-19; Betül Güçlü (2014). "Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı", Konya: Basılmamış Doktora Tezi, s. 32-48.

Fatiha, hem genel hem de işârî yöntemle tefsir edilme anlamında hakkında en fazla eser verilen suredir.²⁴

Molla Fenârî de Osmanlı'nın önemli mutasavvıflarından *Somuncu Baba* diye bilinen Şeyh Ebu Hâmid'in (ö. 815/1412) Bursa Ulucami'nin açılışında yaptığı Fatiha tefsirinden etkilenerek (Fenârî 2014, 9-14) ve hemen Osmanlı öncesi yaşamış olan Sadettin Konevî'nin (ö. 673/1274) yöntemini rehber edinecek telif ettiği²⁵ Aynu'l-A'yân'da Fatiha sure-

verilmemiş olup da sana verilen iki nurdan dolayı sana müjdeler olsun: Fâtihatu'l-Kitâb ve Bakara suresinin son kısmı. Bu ikisinden okuduğun her bir harfin karşılığı sana mutlaka verilecektir" dedi." Müslim, Salâtu'l-Musâfirin ve Kasruhâ, 43.

²⁴ Genel Fatiha tefsirleri şunlardır: 1- Ebu'l-Leys İmâmu'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (ö.373/983), Besmele ve Fatiha Tefsiri, trc. Mehmet Karadeniz, 2- Abdulkâhir b. Abdurrahman el-Cürçânî (ö.471/1078), Tefsiru Fâtihati'l-Kitâb, 3- Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1210), Tefsiru'l-Fâtiha, 4- İbn Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350) Tefsiru'l-Fâtiha, 5- Abdullah b. Es'ad el-Yâfi (ö.768/1367) Envâru'l-Lâyihâ fi Esrâri'l-Fâtiha, 6- Celâluddin Devvânî (ö.907-1501) Tefsiru'l-Fâtiha, 7- Ahmed b. Rûhullâh el-Ensârî (ö.1008/1599) Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha, 8- Muhammed Abduh b. Hasan Hayrullâh Abduh (ö.1323/1905) Müşkilâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsir-u Sûreti'l-Fâtiha, 9- Mevlana Ebu'l-Kelâm Azad (ö.1958) Fâtiha Tefsiri, (trc. Orhan Bekim), Bir Yayıncılık, İstanbul 1984.

İşârî Fatiha tefsirleri de şunlardır: 1- Râğib el-İsfehânî (ö.502/1108) Tefsir-u Sûreti'l-Fâtihati'l-Kitâb, 2- Abdulkâdir Geylânî (ö.561/1166) Fethu'l-Besâir, 3- Sadreddin Konevî (ö.672/1274) İ'cazü'l-Beyan fi Te'vili Ümmi'l-Kur'ân, 4- Hacı Bektaşî Veli (ö.833/1338) Fatiha Tefsiri (hazırlayan: Hüseyin Özcan,2008), 5- Molla Fenârî (ö.834/1431) Aynu'l-A'yân, 6- Atpazarî Şeyh Osman (ö.1102/1691) Mirâtü Esrâri'l-İrfan (Konevî'nin Fatiha Tefsirine haşiye), 7- İsmail el-Ankaravî (ö.1042/1631) Futûhat-ı Ayniyye/Tefsiru Sûre-i Fatiha, 8- Abdulmecid es-Sivâsî (ö.1049/1639) Fatiha Tefsiri, 9- Niyazi Mısıri (ö.1105/1694) Tefsiri Fatiha-i Şerife, 10- İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) Tefsir-i Fatiha. Bkz. Molla Fenârî, age, (Mütercimim Mukaddimesi), s. 27.

²⁵ Durmuş, Fenârî'nin Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) "Allah 104 kitap indirdi. Bunların ilimlerini 4 kitabın içine koydu: Tevrat, Zebur, İncil ve Furkan. Bu dördünün ilimlerini de Furkan'a koydu. Furkan'ın ilmini Mufasssal'a, Mufasssal'ın ilmini de Fatiha'ya koydu. Fatiha'nın tefsirini bilen sanki Allah'ın indirdiği bütün kitapların tefsirini bilmiş olur" sözünden etkilenerek Fatiha'yı tefsir ettiğini belirtir (Durmuş 1992, 37).

sini ele alarak tefsir eder. Yani eser, tam bir Kur'an tefsiri değildir. Ancak surenin tefsirine geçmeden önce Kur'an'ı anlamının yollarına yönelik ciddi bir alt yapı oluşturmak ister. Bir anlamda Fatiha suresini tefsir ederken uygulayacağı yöntemi ortaya koyar ve bunu gerekçelendirir. Yazımına 63 yaşında başladığı ve bir yıl içerisinde tamamladığı Aynu'l-A'yân'ı iki bölüme ayırır: Büyük oranda ulûmu'l-Kur'an/tefsir usulü konularını ihtiva eden mukaddime bölümü ve Fatiha suresinin tefsiri (Fenârî 2014, 27-28).

Mukaddime bölümü 170 sayfadan oluşur.²⁶ Bu bölümde bazı ulûmu'l-Kur'an meseleleri özel olarak açıklanmış, onlar açıklanırken Kur'an metnini doğru anlamının nasıl olacağı irdelenmiş, yorum faaliyeti esnasında uyulması gereken ilkeler ve bunların gerekçeleri belirlenmiştir. Mukaddime kendi içinde 4 ana bâb ve bunların alt başlıkları/fasıllar şeklinde tanzim edilmiş, bazı fasılların sonlarında 'sonsöz' kabilinden hatimelere yer verilmiştir.

1. bâb, altı fasıl ve bir hatimedden oluşur. Konusu tefsir ilminin tanımı ve sınırlarıdır. Toplam 12 sayfadır (4-16. sayfalar arası). Birinci fasıl, tefsir ilminin tanımına yöneliktir. Yapılan çeşitli tanımları verir. Bunların neden kabul edilemez olduğunu dil felsefesi yönünden tartışır. İkinci fasılda, tefsir ilminin *tefsir* ve *te'vil* diye ikiye ayrılışına değinir. Bu iki kavrama yönelik yapılan tanımlamaları verir. Bu tanımların eksik yönlerini, "Buna, şöyle şöyle denilerek itiraz edilir" şeklindeki meçhul kalıplarla verir. En doğru tanıma ulaşmaya çalışır (Fenârî 1325, 5). Üçüncü fasılda hem tefsirle hem de te'ville ilgilenmenin cevazını ele alır. İbn-i Abbâs kanalıyla gelen "Her kim Kur'an hakkında kendi görüşüyle söz söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" hadisinin nasıl anlaşılması gerektiğini tartışır (Fenârî 1325, 8-9). Dördüncü fasılda "Şüphesiz ki Kur'an yedi harf üzere inmiştir. Her ayetin bir

²⁶ Bu andan itibaren vereceğimiz bilgiler 1325 tarihli İstanbul Dersaadet Rifat Bey Matbaası baskısı üzerinden olacaktır.

zahiri, bir batını, bir haddi bir de matlai vardır” hadisini tahlil eder. Kur’an ayetlerinin tüm bu yönlerden anlaşılmasının gerekliliği üzerinde durur. Sırf kuru lafızla ve Arapçanın kaideleriyle hareket etmenin asla bir tefsir olamayacağını söyler (Fenârî 1325, 9-12). Beşinci fasılda tefsir öğrenmenin farz-ı kifâye oluşuna vurgu yapar. Altıncı fasılda kendilerinden tefsir alınan sahabe ve tabiinin önce çıkarılmalarının isimlerini verir. Hatime bölümünde ise *idrak* kavramını ele alır. İdrakin sözlük ve ıstılah anlamlarını verdikten sonra doğru bir idrak için gerekli şartları belirler. Doğru idrak için doğru hislere sahip olmanın önemine dikkat çeker.

2. bâb, tefsir ilmine duyulan ihtiyaç ve bununla bağlantılı olan konuları kapsar (17-41. sayfalar arası) ve toplam üç fasıldır. Bu üç fasıldan sadece 2. fasılın hatimesi vardır. Birinci fasıl, tefsir ilmine duyulan ihtiyacı açıklamaya yöneliktir. İkinci fasılda ilmin faziletine yönelik ayet ve hadisler ele alınır. Bu fasıl, her ilmin değil ancak faydalı ilimlerin tahsilinin gerekliliğini açıklamak üzere hazırlanmış bir hatimeyle sona erer. Üçüncü fasıl, Kur’an’ın ve surelerinin fazileti, okunmasının gerekliliği ve Kur’an ehli hakkındadır (Fenârî 1325, 17-41).

3. bâb, Kur’an’ı tanıtmaya amacıyla oluşturulmuştur. Toplam 5 fasıldır. Birinci fasılda Kur’an’ın manası, nazmı ve lafızıyla Allah kelamı olduğu, hiçbir müdahale olmaksızın indiği anlatılır. İkinci fasıl ‘Kur’an’ın Ahkâm-ı Külliyesi’ başlığını taşır. Burada “Kur’an hakkında onun yedi harf üzere indirilmiş, mütevatir ve mu’ciz bir vahiy olduğu söylenir. Bu konuda söylenmesi gerekenler vardır” der, sırasıyla bu kavramları ele alarak açıklar. Vahyin tanımıyla başlar. Allah kelamının peygamberlere indirilmesi anlamındaki teknik vahiy ile peygamberlerin dışındaki arı, melekler gibi varlıklara yapılan vahiy arasındaki farkları izah eder. *İnzâl* ile *tenzîl* kavramları arasındaki farkı açıklar. Kur’an’ın ilk inen ayetleri ile son inen ayetlerini tespit eder. Kur’an’ın yedi harf üzere indiğine dair hadisin nasıl anlaşılması gerektiğine yönelik farklı

görüşleri verir. Kabul etmediği görüşlere yönelik itirazlarını yine meçhul kalıplarla “Buna şu şekilde cevap verilir” demek suretiyle açıklar. Meşhur kıraatleri ve kıraat-ı seb’âyı özel olarak ele alır ve işler. Ayetlerdeki durakların hangi kurallar muvacehesinde belirlendiğini izah eder. Kellâ lafzıyla ilgili bilinmesi gereken kuralları bildirir. *İ’caz* ve *mu’cize* kavramlarını açıklar. Kur’an’ın hangi yönlerden mu’ciz bir kelam olduğunu gösterir. *Kerâmet* kavramını, şartlarıyla açıklar. *Sihre* dair bilgiler verir. Kerametle sihir arasındaki farkları belirttikten sonra Kur’an’ın tevatürlüğünü ele alır. Üçüncü fasılda Kur’an’ın cem’ini, dördüncü fasılda isimlerini, beşinci fasılda Mekki-Medenî, nâsih-mensûh, sûre, ayet, harf bilgilerini verir. Nüzul tertibinin nasıl gerçekleştiğini açıklar, iniş yerleri hakkında malumatlar sunar (Fenârî 1325, 41-85).

4. bâb Mukaddime’nin yarısına denk gelir. İlk üç bâb 1-85. sayfaları teşekkül ederken bu bâb tek başına 85 sayfadır. Bu bâbta tefsir yapabilmek için gerekli ilimlere değinir. Hangi ilimlere ve niçin ihtiyaç duyulduğunu işler. *İstiâze* ve *ilah* kavramlarını açıklar. Besmele cümlecisi, onun hangi kelimelerin birleşmesiyle oluşan bir terkip olduğu, besmele’nin önemi, fazileti, Allah’ın Esma-i Hüsnâ’sı ve bu isimlerin edebî ve işârî anlamları bu bölümde ele alınır (Fenârî 1325, 85-170).

“Mukaddime’yi kendinden önce tefsir dalında verilmiş olan bütün eserlerden farklı kılan husus, belli bir ilim anlayışı çerçevesinde tefsir ilmine ilişkin literatürü göz önüne almak suretiyle bir mahiyet tespitine girişmiş olması ve böylelikle tefsir ilmini diğer ilimler içerisinde bir yere oturtturarak bu ilimdeki yorum faaliyetinin ne anlam ifade ettiğini belirgin bir şekilde soruşturması olmuştur.” (Boyalık 2007, 46-47).

Mukaddime bittikten sonra, mukaddime boyunca değindiği konuların bir uygulama alanı olarak seçtiği Fatihâ suresinin tefsirine başlar. 206 sayfa boyunca Fatihâ suresini açıklar.

Fatihâ’yı tefsir ederken ayetleri maddi ve manevi olmak üzere iki boyutlu olarak ele

aldığını söylesek hata etmiş olmayız. Maddi boyuttan kastımız ayetlerin lafızlarıdır. Öncelikle lafza yönelik tüm problemleri çözüp, maddi boyutu temize çıkarmak ve o alanda eksik kalmış bir şey bırakmamak adına kıraat, lügat, sarf, nahiv ve belagate yönelik tahlillerini serdeder. Lafzı doğru anlama/anlatma maksadıyla hadis, kalam ve fıkıh ilimlerinden de destek alır. Daha sonra mana boyutuna geçer ve lafızla verilmesi hedeflenen mesajların neler olduğunu tespit etmek için gayret eder. Hakâik, tezkir, meârif, terğîb ve terhîb başlıkları altında da ayetlerin manevi yönüne ağırlık verir.

Kıraat başlığında farklı okuyuşları ve sahiplerini belirler. Mesela *mâliki* kelimesiyle ilgili olarak "مالك şeklinde elif'le okuyanlar Âsım, Kisâî ve Yakub'tur. Diğerleri ise ملك şeklinde elif'siz okumuşlardır." der (Fenârî 1325, 205). Sonra Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın her harfine on sevap verileceği hadisine binaen مالك şeklinde dört harfle okumanın tercih edileceğini söyler. Bu görüşünü Ebu Abdillah el-Belhî'nin şu menkıbesiyle de süsler: "Ben bazı ediplerden melik kelimesinin mâlikten daha belîğ olduğunu duyunca elif'li okumayı bıraktım. Daha sonra rüyamda biri bana, "Sen hasenatını 10 sevap eksilttin. Hz. Peygamber, "Kim Kur'an okursa her bir harfine karşı kendisine on hasenat yazılır ve onun on kötülüğü silinir, değeri on derece arttırılır" dediğini duymadın mı?" dedi." (Fenârî 1325, 205-206). Bilahare melik ile mâlik arasındaki nüansa, anlam farklılıklarına değinir. Çok güzel anlam tahlilleri yapar. Muhatabın kelime bilgisine katkıda bulunur.

Lügat başlığı altında kelime anlamlarını izah eder. Mesela *hamd* ile ilgili olarak ona en yakın kelimelerin *medh*, *şukr* ve *senâ* kelimeleri olduğunu söyler. Daha sonra bu kelimelerin kullanımlarından örnekler vererek aralarındaki farkların okuyucu tarafından idrak edilmesine çalışır. Böylelikle Kur'an'daki hiçbir kelimenin yerine bir başka kelimenin konulamayacağını göstermek ister (Fenârî 1325, 176-177).

Sarf başlığında kelimeyi aslı itibariyle ele alır. Kök harflerinin neler olduğunu, şu anki halinde aslına göre bir değişiklik varsa, bunun nasıl gerçekleştiğini açıklar. Ona göre mâlik kelimesi, m-l-k kökünden ism-i fâildir. İsm-i fâillerde bir geçicilik anlamı bulunur. Sıfat-ı müşebbeheler gibi daimilik ifade etmezler. Hesap günü de geçici olduğundan kral anlamına gelen melik'tense sahip anlamına gelen ism-i fâil kalıbındaki mâlik bu konumda daha uygundur (Fenârî 1325, 206-207).

Nahiv başlığında cümlenin öğelerini belirler. Mesela lillâh'la ilgili olarak, "Buradaki lam, tahsis için olup elhamdu mastarıyla gelen müptedanın haberidir ve övgünün Allah'a aidiyetini ifade eder. Bu lam'ın Allah lafzını elhamdu kelimesine sıla kılan lam olduğunu söyleme imkânı yoktur" (Fenârî 1325, 178, 192) der. Fenârî'ye göre Rabbi'l-âlemîn terkibi, Allah lafzından bedeldir. Ortağı olmayan mutlak yaratıcı, yegâne ilah olan Allah'ın her türlü övgüyü hak ettiği beyan edildikten sonra bu hak edişin hem zatı hem de sıfatları, hem dünyevî hem de uhrevî bir hak ediş olduğuna delalet etmesi için önce lillâh denilerek özel ismi olan *Allah* zikredilmiş ve zatı öne çıkarılmıştır. Sonra da 'Rabb' sıfatı 'âlemîn' kelimesine muzaf kılınmakla dünya ve ahiret kapsama dâhil edilmiştir. Rahmân ve Rahîm sıfatları ise özel seçilmiş sıfatlardır. Rahmân, dünyada mü'min-kâfir ayrımı yapmadan herkese merhamet eden, hepsinin rızkını veren, her iki gruba da tevbe kapısını açık tutan dünyaya yönelik bir sıfattır. Rahîm ise ahirette sadece kendisine iman edenlere merhamet edeceğini açıklar. Yani ahirete müteallik bir sıfattır. İlk Allah özel ismi anılmakla Yüce Allah'ın zatı itibariyle her türlü övgüyü hak ettiği ifade edildikten sonra bu saydığımız tamlama ve sıfatlara yer verilmesi O'nun sadece zatıyla değil sıfatlarıyla da her türlü övgüyü hak ettiğinin anlaşılmasını sağlamıştır (Fenârî 1325, 204-205). Dikkat edilirse lillâh lafzının başındaki lam'ın sıla değil tahsis lâm'ı olduğu sarf bilgisini verdikten sonra

lillâh kelimesinin haber olduğuna yönelik nahiv bilgisiyle çıktığı yolda, Yüce Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla övgüye layık olduğu gibi kalamî bir konuya girmiş, seçilen sıfatların konuma uygunluğu üzerinden de belağî bir tahlil sunmuştur. Çeşitli ilimler arası geçişleri gerçekten hayranlık uyandıran bir üslupla gerçekleştirmiş, verilen her yeni bilgi bir öncekini tekit ettiği gibi asla bir uyumsuzluğa ya da mana kopukluğuna da fırsat vermemiştir.

Belagat bölümünde, cümledeki edebî inceliklere değinir. الحمد kelimesinin elif-lam'lı gelmesiyle ilgili olarak cins isme gelen lam-ı tarifi, o türün tamamını istiğrak-ı külliyle ifade etmek üzere kullanılmaya müsait olduğunu söyler. Böylece bu kullanımın kimden kime yapılmış olursa olsun aslında her türlü övgünün, methin, tazimin ve senanın Yüce Allah'a aidiyetini ifade ettiğini belirtir (Fenârî 1325, 179-180).

Hadislerden gerek ayetin lafzının/kelime anlamlarının doğru anlaşılması gerekse de mananın doğru anlaşılması için yararlanır. Yukarıda örneğini verdiğimiz mâlik kelimesinin elif'li okunmasında sevabın daha fazla olacağını anlatırken hadisten yararlandığı gibi Rabb kelimesinin anlamını açıklamada da İbn Abbâs'tan gelen "Rabb, sey-yid/efendi anlamındadır. Nitekim Yusuf sure-sinde Yusuf'un hapisteki arkadaşına "Beni rabbinin/efendinin yanında an" demesi bunu gösterir" hadisinden yararlanır (Fenârî 1325, 207). Hadislerin kaynaklarını verme konusunda rahattır. Bazen sadece kitap adı zikrederek hadisin nerede geçtiğine değinir ve hadisin geçtiği babı ya da hadis numarasını vermez. Bazen de kitap adı bile zikretmeden doğrudan hadisi verir.

Fıkıh başlığı altında ayetlerin ahkâm boyutunu ele alırken, her zaman Hanefî mezhebinin görüşlerini tercih eder. Çoğunlukla Şafiî mezhebinin görüşlerine ve bazen de Mâlikî, Hanbelî gibi diğer mezheplerin görüşlerine yer verir. Ancak bu, onların görüşlerini doğru kabul ettiği için değil, Hanefî mezhebinin görüşünün doğruluğunu kıyas yoluyla ispatlamak için yaptığı bir eylemdir. Namaz-

da başka bir dille kıraat yapılabilir mi konusunu işlerken bunu uyguladığını görebilirsiniz (Fenârî 1325, 41-43).

Kelam başlığı altında imana taalluk eden konuları ele alır. Ana mihverî Ehl-i Sünnet olan Fenârî, bazen Şia'ya bazen Mutezile'ye bazen de her ikisine birden cevap verir. Aklî ve naklî deliller ışığında Ehl-i Sünnet'in görüşünün doğruluğunu ispata çalışır. Boyalık'ın ifadesiyle kalamî konularda tartışırken aniden tasavvufî boyutlara geçiş yaparak sûfi-şarî bir portre çizer (Boyalık 2007, 53). Mesele keramet konusunu açıklarken, onun sürekli olmadığını, bir velinin her istediğinde keramet göstermesinin mümkün olmadığını, mucizenin fazla oluşunun enbiyanın kalbini rahatlatmasına karşılık kerametın fazlalığının istidrac olabileceği endişesiyle evliyayı korkuttuğunu, mucizenin kâfire karşı bağlayıcılığı varken kerametın sadece sahibini bağlayacağını söyler. Sonra tasavvufî boyuttan olaya girerek riyaya düşmemek için kerameti gizlemenin vacip olduğuna vurgu yapar. Derken felsefeye yönelir ve kerametın imkânı konusuna girer. Ehl-i Sünnet nezdinde kerametın aklen ve naklen mümkün olduğunu söyler. Hz. Meryem ve Ashab-ı Kehf'in peygamber olmadıkları halde gösterdikleri kerametın Kur'an tarafından anlatılmasını delil getirir. Ancak Mutezile'nin bunu inkâr ettiğini belirtir (Fenârî 1325, 58). Çeşitli ilimler arasında geçişler yapar. Ama bu geçişler öylesine uyumlu ve zaman ve konum itibarıyla öylesine insicamlıdır ki, "Konumuzla ne alakası var, buraya nerden geldik" gibi bir itirazda bulunamaz.

Hakâik başlığı altında, ele aldığı ayetten çıkarılabilecek tasavvufî meseleleri süzer, tasavvufî bilgiler ışığında çıkarımlarda bulunur. Bu başlıkta kullandığı dil, felsefî tasavvuf dilidir ve ağıdalı, anlaşılması zor bir dildir. Muhyiddin İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Sadreddîn Konevî'ye (ö. 673/1274) -ki ondan çoğunlukla eş-Şeyh tabiriyle bahseder- atıflarda bulunur. Bazen onlardan bire bir alıntılar yapar. Vahdet-i vücud çeşitli vesilelerle gündeme getirdiği bir konudur. Gerek bu başlık

ve gerekse de meârif başlığı altında ele aldığı konuları anlamak gerçekten zordur. Tasavvufî konuları açıklarken kullandığı dil büyük oranda Konevî'den alınmadır ve lügavî tahliller yaparken kullandığı dille kıyaslayınca çok netameli ve ağır bir dil kullandığı görülür.²⁷

Tezkîr, terğîb ve terhîb başlıkları emri bi'l-ma'rûf nehy-i anî'l-münker içerikli, iyi ve güzel olan şeyleri anlatıp onlara teşvik etme, kötü ve sakıncalı şeyleri izah ederek onlardan uzak durulmasını sağlama gayesiyle kaleme alınmıştır. Muhatapta ahlakî yönde gelişme ve değişme sağlama niyetiyle yazılan bu bölümlerde sık sık Gazzâlî'nin, Konevî'nin, İbnu'l-Arabî'nin adı geçer. Fahrreddîn Razî'nin Mefâtihu'l-Gayb'ına ise hemen her başlıkta rastlamak mümkündür. Bazen de açıkladığı konuya yönelik kendisinin kaleme aldığı bir eser varsa ona atıfta bulunur.

2. AYNUL-A'YÂN'IN DEĞERLENDİRİLMESİ

Boyalık'ın tespitine göre Aynu'l-A'yân'da 20 farklı tefsir kaynağından istifade edilmiştir. Bu tefsirlerin içinde Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) el-Keşşâf'ı, İsfehânî'nin (ö. 502/1108) Tefsîru'l-Kur'ân'ı, Fîrûzebâdî'nin (ö. 817/1414) Basâir'i gibi dil ağırlıklı olanlar da vardır, İbnu'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye'si, Sülemî'nin (ö. 412/1021) Hakâiku't-Tefsîr'i, Kâşânî'nin (ö. 730/1130) Tevîlâtü'l-Kâşânî'si, Konevî'nin (ö. 672/1274) İcâzu'l-Beyân'ı, Ebu'l-Abbâs el-Bûnî'nin (ö. 622/1225) Letâifu'l-İşârât'ı gibi işârî tefsirler de. Yine bazen Cessâs'ın (ö. 370/981) Ahkâmü'l-Kur'ân'ına başvurur ahkâmı açıklamak üzere, bazen de Râzî'nin (ö. 606/1209) Mefâtihu'l-Gayb'ına. Ama Merğînânî'nin (ö. 593/1197) el-Hidâye'si, Sağanakî'nin (ö. 710/1310) en-Nihâye'si, Necmuddîn ez-Zâhidî'nin (ö. 658/1260) Kunye-

tu'l-Meniyye'si, Fahrreddîn el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) Fetâvâ Kâdihân'ı da fikhî kaynaklar olarak elinin altındadır (Boyalık 2007, 54-55; Öztürk 2014, 216-217).

Buharî ve Müslim'in Sahih'leri bazen ismen anılır bazen de doğrudan kullanılır. Yine Tirmizî ve Ebu Davud'un Sünen'leri, İmam Malik'in Muvatta'sı ve İmam Beğâvî'nin Mesâbihu's-Sünne'si sık kullandığı hadis kaynaklarındandır (Boyalık 2007, 56; Öztürk 2014, 217).

Fıkıh usulünde şu kaynaklardan yararlanır: Sadru's-Şerîa el-Mahbûbî'ye (ö. 750/1349) ait Şerhu'l-Vikâye, Necmuddîn ez-Zâhidî'ye ait el-Müctebâ, el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh, Seyfeddîn el-Ebherî'ye (ö. ?) ait Hâşiyetun alâ Şerhi Muhtasari İbni Hâcib. Fenârî bazen de kendi eserlerine atıfta bulunur ki fıkıh usulüne dair telif ettiği Fusûlu'l-Bedâi de bunlardan biridir.²⁸

Lugat ve belagat kaynakları ise şöyledir: Sibeveyhî'ye (ö. 180/796) ait el-Kitâb, İbn Hişâm en-Nahvî'ye ait (ö. 761/1360) Muğni'l-Lebîb, Ebu Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) ait el-İzâh fî'n-Nahv, İbn Mâlik'e (ö. 672/1274) ait el-Kâfiyetu's-Şâfiye adlı eseriyle Teshîlu'l-Fevâid adlı eseri, Sekkâkî'ye (626/1229) ait Miftâhu'l-Ulûm, Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) ait Kitâbu'l-Ayn, Ebu'l-Berekât el-Enbârî'ye ait el-İnsâf fî Mesâilil-Hilâf.

Aslında çok daha arttırılabilecek olan yukarıdaki listeyi, Fenârî'nin ilmî seviyesine dair bir fikir oluşturması niyetiyle verdik. Bu eserler, Giriş'te sayılan kendisinin telif ettiği tefsir, tefsir usulü, kelam, fıkıh, fıkıh usulü, tasavvuf, mantık ve Arapça'ya yönelik eserlerle birleştirilince Fenârî'nin entelektüel seviyesini idrak etmek daha da kolaylaşacaktır.

Fenârî'nin yaşadığı dönem, siyasi sâiklerin tetiklemeyle ortaya çıkan ama Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Hariciler gibi itikadî mezheplerin teşekkülüyle sonuçlanan bir iç

²⁷ Aynu'l-A'yân'ın dili, başlıkları ve üslubu hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk (2014). Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, s. 209-234.

²⁸ Burada adına yer verdiğimiz ve vermediğimiz eserlerini toplu bir arada görmek için bkz. Boyalık, age, s. 12-19; Güçlü, age, 32-48; Çiçek, age, 19-22.

hesaplaşmayla tercüme faaliyetleri sonucu İslam dünyasına giren felsefî birikimin rivayete dayalı naslar ışığında oluşan düşünce yapısına karşı verdiği dış hesaplaşmanın hemen hemen son bulduğu bir zaman aralığına denk gelir (Boyalık 2007, 19).

Özellikle bu dış hesaplaşmada, bir tarafta sadece rivayeti tefsir sayan bazı müfessirler, Kur'an'ı sadece Arapça kaideleri üzerinden açıklamaya yeltenen lügatçiler, ilmi senedi ve metniyle birlikte hadis metnini ezberlemek ve rical bilgisi olarak telakki eden hadisçiler ve Hz. Peygamber'in 'kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız' (Müslim, Babu't-Teyşîr, 6) düsturunu unutarak faraziyeler üzerinden yüzlerce yeni haram ve helal türeten fıkıhçılar diğer tarafta akli her şeyin önüne çıkaran felsefeciler, en basit gerçekleri bile kendi çıkardıkları kalıplara vurarak anlaşılmaz kılan mantıkçılar ve kendi sübjektif yaşamlarını dinin temeli kabul eden bazı sûfiler vardı. Elbette tüm bu saydığımız tarafların mutedil olanları da vardı. Ancak bu grupların radikal olanları arasında birbirlerini tekfire kadar giden şiddetli çatışmaların yaşandığı yadsınamaz bir gerçektir. Devlet erkini arkasına alan Mutezile'nin halku'l-Kur'an meselesi yüzünden insanlara çektirdikleri,²⁹ Hallacı Mansur'un söylediği bir cümle nedeniyle idam edilmesi,³⁰ İmam Buhârî³¹ ve İmam Ma-

lik'in³² Ebu Hanife'yi küfürle itham etmesi ister itikadî, ister tasavvufî, isterse de fikhî olsun aslında her grup arasında çatışmanın var olduğunu gösterir.

Çatışmanın tarafları, kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat sadedinde her yola başvurmuş, belli bir fikri savunan özel ekoller ve medreseler açmak ve kitap telif etmek en tercih edilen yol olmuştur. Dil alanında Basra, Kufe, Bağdat, Mısır ve Endülüs dil okulları, felsefede ise Dehriyye, Tabiiyye, Meşşâiyye, İhvan-ı Safa ve İşrâkiyye gibi felsefî ekoller vücut bulmuştur. İtikadî alanda Mutezile, Şia ve Ehl-i Sünnet mezhepleri oluşurken, fıkhıta Hanefî, Şafî, Hanbelî, Malikî gibi mezhepler; tasavvufta Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye, Çiştîyye, Şâzeliyye, Mevleviyye, Rufâiyye, Halvetiyye, Celvetiyye, Desûkiyye, Sa'diyye vb. pek çok ekol teşekkül etmiştir.

Tabi tüm bu yapılanmaların meydana gelmesinde ve hayatîyetini sürdürmesinde kitapların rolünü unutmamak gerekir. Her ekol içinde fikirlerini savunduğu, sistematîğini oluşturan, karşı fikirdekilere cevap niteliği bulunan eserler kaleme almıştır. Bir de alanında çok beğenildiği için üzerine şerh, talik, haşiye yazılan eserleri düşününce hicri II. asırdan Fenârî'nin yaşadığı 751-834 yıllarına kadar kaleme alınan eserlerin sayısı daha rahat takdir edilebilir.

Fenârî, kendi dönemine kadar telif edilmiş külliyyatın büyük kısmına vâkıftır. Tamamını okumamışsa da aradığı bilgiyi nerede bulacağını bildiği kesindir. Aynu'l-A'yân'ı kaleme alırken, destek verdiği veya karşı çıktığı pek çok düşünceyi doğrudan kaynağından vermesi buna delildir. Yaşadığı zaman itibarıyla de çok şanslıdır. Zira fiziksel ve şiddete dayalı çekişmeler sona ermiş, fikrî ve burhânî tartışma dönemi başlamıştır.³³

²⁹ Halku'l-Kur'an meselesi ile ilgili detaylar için bkz. Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (2005). er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn, Kahire: Riyad: Dâru's-Sebât li'n-Neşri ve't-Tevzî', s. 15.

³⁰ Hallacı Mansur Yüce Allah'ın yaratıcılık sıfatının tecellilerini kendisinde gördüğü için "Ene'l-Hakk/Ben Hakk'ım" şeklinde bir cümle kurmuştur. Ancak el-Hakk, Yüce Allah'a ait bir isim olduğundan bu sözüyle ilahlık iddiasında bulunduğu vehmedilmiş, bu da idamına sebep olmuştur. Olayın detayları için kz. Ebu Bekir el-Bağdâdî (2001). Târihu Bağdâd, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mısır: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, VIII/112.

³¹ İmam Buhârî birkaç farklı eserinde Ebu Hanife'yi küfürle itham etmiştir. Örneği için bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî (1977), et-Târihu'l-Evsat, thk. Muhammed İbrahim Zâyid, Kahire: Dâru Mektebeti't-Turâs, II/93.

³² Ebu Hanife'yi tekfir edenlerden biri de İmam Malik'tir. Onun Ebu Hanife hakkında söyledikleri için bkz. Ahmed b. Hanbel (2001). el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl, thk. Vasiyyullâh Muhammed Abbâs, Kahire: Dâru'l-Hancî, II/69, 428-432.

³³ Fenârî'nin yaşadığı dönemdeki eğitim sistemine dair geniş bilgi için bkz. Betül Gürer (2015). "Molla Fenârî'nin

İtikadî anlamda Eş'arî ve Maturîdî ekolleri yerleşmiş, felsefe İbn-i Sina'yla beraber kendi mecrasını belirlemiş, tasavvuf da Bizans aleyhine yapılan fetihlerle beraber Anadolu'nun İslamlaşmasında oynaması gereken rolü icra eder hale gelmiştir. İlme ve ilim adamına ciddi değer verilen bu dönemde her türlü ilmî kaynağa ulaşmak da mümkün hale gelmiştir. Bu vasatın nimetlerinden ve Yıldırım Beyazıt, Çelebi Mehmet ve II. Murat gibi üç yöneticiyle olan yakınlığından³⁴ sonuna kadar istifade eden Fenârî, gerek kaynaklara ulaşma ve gerekse de hemen her alanda eserler telif edecek kadar kendini yetiştirme fırsatı bulmuştur.

Nasıl bir ilim adamı olduğuna gelince, her şeyden önce Fenârî, sistematik çalışan ve usule önem veren bir âlimdir. Usul olmadan vusul olmaz ilkesi onun çalışmalarında açıkça hissedilir.³⁵ Aynu'l-A'yân'a başlarken Kur'an'a tefsir niyetiyle nasıl yaklaşılması gerektiğine dair bir alt yapı oluşturmak ve tefsir yaparken takip edeceği yöntemi belirlemek üzere 170 sayfalık bir mukaddime yazmasının sebebi de budur. Ayetleri işlerken her ayette aynı yöntemi kullandığı, öncelikle elfaza yönelik literal bir çalışma yapıp işin maddi boyutunu çözdükten sonra manayı ele

aldığı görülür.

Fenârî bilgiyi tahlil ve tenkit süzgecinden geçiren bir ilim adamıdır. Nakilci ve taklitçi bir yapısı yoktur. Kendisinden önce telif edilen müellefattan bilgi ve üslup yönünden istifade ettiği doğru olmakla beraber taklitçi değildir. Eserin mukaddime bölümünde, öncelikle bilim felsefesi ışığında tefsir ilmini ele alarak bu ilmin mahiyetini soruşturmuş, bu ilmin ne'liğini ortaya koymaya gayret etmiştir. Daha önce yapılmış tanımlardan birini verip geçme yolunu seçmemiştir. Râzî ve Teftezânî'nin yaptığı tefsir tanımlarını, bu iki ismin yetkinliğine ve şöhretine rağmen, gerçek anlamda tefsir ilmini tarif etmediği, her ikisinin tanımında da tefsir ilminin kapsamına girmeyen konuları kapsama dâhil etme ve bu ilmin kapsamında bulunan şeyleri de dışarıda bırakma gibi çift yönlü bir hata bulunduğu gerekçesiyle eleştirmiş, dil felsefesini kullanarak harika reddiyeler yazmıştır (Fenârî 1325, 4).

Yine Fenârî, mantık ve cedel kurallarını aktif şekilde kullanır. Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesinin cevazını ele alırken, önce bunu kabul etmeyenlerin görüşlerine ve onların delillerine yer verir. Bu anlamda "Kim ki Kur'an hakkında kendi görüşüne göre konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın" (Buhârî, Tefsîr, 5) hadisini, kendisine ayette geçen "fâkihiten ve ebben" kelimesinin anlamı sorulan Hz. Ebubekir'in "Allah'ın kitabı hakkında bilgim olmadığı halde konuşsam hangi gök beni gölgelendirir ve hangi yer beni üstünde taşır" (İmam Mâlik 1412, II/166) sözünü aktarır. Ancak daha sonra düşünmeyi, akletmeyi, tefekkürü ve tedebbürü emreden Kur'an ayetlerini hatırlatarak keyfine göre konuşmayla gerçekte kastedilenin ne olduğunu açıklar. Ona göre tamamen indi yorum yapmak, kendi fikrini Kur'an'a söyletmek,³⁶

Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 39, s. 121-142.

³⁴ Fenârî'nin Osmanlı'da kurulmasına katkı sağladığı eğitim kurumları için bkz. Aydın Yıldırım, Edip Yılmaz (1995). "İlk Osmanlı Şeyhülislamı MollaFenârî", Diyanet İlmî Dergi, S: 3, s. 71.

³⁵ Fenârî, usul-ü fıkha yönelik kaleme aldığı Fusûlu'l-Bedâi' fi Usûli's-Şerâi' adlı iki ciltlik eserinin başında fıkıh usulünü anlamaya yardımcı iki ayrı mukaddime kaleme almış, bu zor ilmi anlamayı mümkün olduğunca teshil etmiştir. Yine tasavvuf metafiziğine yönelik kaleme aldığı ve Konevî'nin Miftâhu'l-Gayb'ının şerhi olan Misbâhu'l-Üns adlı eserinin baş kısmında da bir mukaddime yazmış; tasavvuf, mantık, kelam ve felsefe içerikli pek çok konunun anlaşılabilmesi için okuyucuda bir alt yapı oluşturmaya gayret etmiştir. Bkz. Şemsüddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî (2006). Fusûlu'l-Bedâi' fi Usûli's-Şerâi', thk. Muhammed Hasen Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye; Şemsüddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî (trs). Misbâhu'l-Üns, thk. Muhammed Havecevî, Tahran: İntişârâtü Mevlâ Yayınları.

³⁶ Öztürk, Molla Fenârî'nin te'vilin kabulü için dil, rivayet ve usul-ü fıkıhtan tedarik edilen beyânî ölçütlerle sınanabilir olmayı şart koşmasına rağmen kendisinin bu kuralı çiğnediğini, 'hakâik' ve 'meârif' başlıkları altında verdiği ve çoğu Konevî'ye ve İbnü'l-Arabî'ye ait olan

insanın bilgi alanının dışında olan müteşabi-hata dair konuşmak, kendini vahyin sahibinin yerine koyarak kendi iddiasının mutlak doğru olduğunu iddia etmektir yasaklanan (Fenârî 1325, 8-9). Aksi takdirde Kur'an'ın onlarca ayette düşünmeyi emretmesinin anlamsız olacağını savunur. Yine mukaddime ve tefsir bölümünde ele aldığı kelâmî konuları açıklarken, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini aklî ve naklî deliller ışığında sunarak karşı tarafın delillerini çürütmeye çalışır (Fenârî 1325, 43, 47, 112).

Kur'an'ı sadece lafızdan ibaret kuru bir ceset olarak değil de her muhataba farklı bir veçheyle konuşan, kendi özü, ruhu ve hayatıyeti bulunan bir kitap olarak algılar. Tefsir faaliyetinin yalnızca kıraat, sarf, nahiv ve belagat verileri ışığında icra edilmesi durumunda ortaya konulanın Kur'an'ın zâhir ilmi olacağını düşünen Fenârî, bu dört ilmin dışında mananın doğru anlaşılmasına katkı sağlayan diğer ilimlere de müracaat edilmesi gerektiğini söyler.³⁷ Bu amaçla müfessirin bilmesi gereken diğer ilimlerin de adlarını verir. Zâhirî bilgiye ulaşmayı sağlayan ilimlerle birlikte bu ilimlerden de yararlanılması durumunda ayetlerin zâhirleri yanında batınına, haddine ve matlama ulaşılacağı, ulaşılan sonucun ilim olmaktan çıkıp marifet seviyesine ulaşacağı kanaatindedir. Ona göre kasas, esbab-ı nüzul, âsâr ve sünen gibi ilimler manayı anlamaya yardımcı olur. Mana doğru anlaşıldığında, lafzî delaletten hareketle fer'î ahkâmın tespitine yönelinir ki bu, fıkıh usulü sayesinde olur. Fıkıh usulüdür lafzın âmm üzere kalacağını veya tahsis edilmesi gerektiğini belirleyen, mutlak ya da mukayyed olarak değerlendirileceği durumları söyleyen. Yine muamelat ve ukûbat toplumdaki fertler

arası ilişkileri düzenleyip nefis idaresini temin ederken, ibâdat ve ahlak ilmi toplumu oluşturan fertleri ıslaha çalışan disiplinlerdir. Bu anlamda ibadetler, nefis tezkiyesi bağlamında ferdin kendisini ilgilendirdiği halde istenen güzel davranışlar fıtrata yerleşip başkalarıyla olan ilişkilere yansıdığına artık ahlak ilminin konusu olur. Ahlak ve tezkir ise kişiler arası ilişkilerden tutun da hayvanlara hatta doğaya karşı bile insanın davranışlarını düzeltir. Bireysel yaşamayı değil, terğîb ve terhîb yoluyla kolektif yaşama katkıları sunmayı, başkalarını da bulduğu iyilik ve güzelliğe teşvik etmeyi, irşadı amaçlar. Dolayısıyla müfessir, bunların hiç birinden kendisini müstağni göremez (Fenârî 1325, 86-88).

Fenârî aynı ayeti kerimeyi açıklarken farklı epistemolojiler arası geçişler yapar ve aynı anda çeşitli disiplinlerin verilerinden yararlanarak bir ayeti onlarca yönden vuzuha kavuşturur. 7 ayet 24 kelimelik Fatiha suresine yazdığı 206 sayfalık tefsirde kıraat, tecvid, sarf, nahiv, belagat, kelâm, fıkıh, fıkıh usulü, tefsir usulü, hadis, siyer, ahlak gibi her ilimden esintiyi bir arada görmek mümkündür. Üstelik bu disiplinlerin arasına öyle kalın çizgiler de koymaz. Senkretik bir yaklaşım tarzıyla hepsini aynı potada eritir. Bir sanatçı misali her disiplinin en güzel verilerini alır, onlarla kelâm-ı ahsen olan Kur'an'ı ahsen-i takvim üzere şerh eder. Bir sarf ya da nahiv tahlili yaparken öylesine güzel ahlakî çıkarımlar yapar ve konuyu bir anda tasavvufa, dinin pratiğine çeker ki az önce kelimenin haber mi yoksa sıla mı olduğu tartışılırken ne ara bu ahlakî konuya gelindiğini okuyucu fark edemez bile.

“Gazzâlî ve Râzî sonrasındaki muhakkik ulema arasında yer alan Fenârî, bir yandan bir fâkih ve usûl âlimi, öte yandan bir sûfî; bir yandan mantık alanında eser veren bir mantık âlimi, öte yandan akıl eleştirileri çerçevesinde felsefe ve mantık ilmini tenkit eden bir sûfî; bir yandan kelâm ilminden övgüyle bahseden ve özellikle metafizik alana ilişkin varlık bilgisi ve avamın imanı noktasında bu ilmi önemseyerek onu müfessirin

görüşün hiç konuşmadığı şeyleri Kur'an'a söyletmekten başka bir şey olmadığını söyler. Bkz. Öztürk 2014, 227-228.

³⁷ Kur'an'ın bünyesinde yer alan haziflerin, kasr, tahsis, takdim-tehir, mecaz ve istiarelerin onun cümlelerinin kolayca anlaşılmasına engel olduğunu, aynı anda müciz ve mu'ciz olan Kur'an lafzının doğru anlaşılması için gerekli çaba harlandıktan sonra manaya yönelmesi gerektiğini düşünür.

bilmesi gereken ilimlerin en başında zikreden Râzî geleneğine mensup bir âlim, öte yandan kalamcılar hakikatleri elde etme hususunda en uzak düşünür grubu olarak değerlendiren ve onları eleştiren bir sûfî; bir yandan ibâre feleğinin darlığını ve dilin aciziyetini vurgulayan bir sûfî, öte yandan klasik dil ilimlerinin hepsinde söz sahibi olmuş bir dil âlimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki onun düşünce sisteminde dinî ilimlerden fıkıh, usûl ve kalam, felsefî analiz ve teorik kanıtlama yöntemi olarak mantık, vahdet-i vücûd metafiziği olarak tasavvuf veya hakikat ilmi, dinî ve akfî meşruiyet sorunu yaşamadan bir arada bulunmaktadırlar." (Boyalık 2007, 20-21).

Farklı gruplarca bilginin kaynağı olarak kabul edilen akıl, nakil ve keşfi birbirinden ayrı ve müstakil görmez. Her birini olması gereken yere koyar ve hiç birinin bilgiye ulaşmadaki katkısını inkâr etmez. Onun bakış açısında beyânî, burhânî ve irfânî bilgi iç içedir. Hepsini sentezler ve sundukları toplam faydaya ulaşmaya çalışır (Görgün 2005, 247). Genelde senkretik bir yaklaşımı benimseyen ve çeşitli ilimleri tevhid ve ahlakilik ortak paydasında buluşturan, hemen her konuyu son merhalede tasavvufa bağlayan ve onun verileri ışığında mevzunun pratiğe ve eyleme nasıl dönüşeceğini gösteren Fenârî, söz konusu akide ve fıkıh olduğunda kısmen mutaassıp bir tavır sergiler. Akidevî konuları ele alırken her zaman Ehl-i Sünnet'i; fikhî konuları ele alırken de her zaman Hanefî mezhebini haklı görme eğiliminde olması yönüyle mutaassıptır. Ancak taassup gösterdiği bu alanlarda bile tahkik özelliğini yitirmez. Ehl-i Sünnet'i³⁸ ya da Hanefî³⁹ mezhebini haklı

görmesinin gerekçelerini verir. Sunduğu delilleri inceden inceye irdeler. Karşı görüşte olanların delillerini, bunlara nasıl itiraz edildiğini ortaya koyarak taraf tutmasının bağınazlıktan kaynaklanmadığını, kuru bir taassupla hareket etmediğini gösterir. Tarafgirliğinde bile ilmî bir duruş sergiler.

SONUÇ

Osmanlı'nın ilk resmî Şeyhülislamı Molla Fenârî, siyasî, ilmî, fikrî... her türlü gruplaşma ve ayrışmanın yaşandığı, ilimlerde branşlaşmanın tamamlandığı, tefsir, fıkıh, kalam, felsefe, dil vb. hemen her alanda çeşitli ekol ve medreselerin oluştuğu, oluşan bu ekollerin kendi görüşlerini ispat niyetiyle çeşitli eserler kaleme aldıkları bir dönemin ardından dünyaya gelmiştir.

Bu dönem, aynı zamanda Osmanlı'nın kuruluşunu tamamlayıp yükselmeye başladığı, Anadolu'da gerek Bizans'a gerekse de diğer Anadolu Beyliklerine karşı sürekli topraklarını genişlettiği, ilme ve âlime sonsuz değer verilen, sadece ilimle meşgul olması için hem hocaya hem de öğrencisine maaş bağlanan ve her türlü imkân sunulan bir dönemdir.

Molla Fenârî, böylesi bir vasatta kendisini istediği gibi ilme vermiş, devlet büyükleriyle arasının iyi olması nedeniyle hem Anadolu'nun çeşitli yerlerinde pek çok medresenin inşasında bizzat rol almış hem de her türlü kaynağa ulaşma imkânı elde etmiştir. Tüm bunlara 83 yıllık bereketli bir ömür de eklenince, ilim dünyası onun gibi bir değere sahip olma fırsatı bulmuştur.

Aynu'l-A'yân, onun başyapıtlarından biridir. Yıllar süren ilmî bir yaşamın ardından kaleme alınan eserin, salt Fatıha suresini tefsir etme amacına matuf olduğu bize makul gelmemektedir. Yukarıda listesine yer verdiğimiz onlarca Fatıha suresi tefsiri varken, onun

³⁸ Mesela, isimle kastedilen müsemmanın zâtı mudur yoksa isim söylendiği zaman o müsemmanın sıfatını kastetmek caiz midir konusunu tartışırken öncelikle Eş'arî ve Gazalî'nin örnekledirmeleri üzerinden kendi kabul ettiği görüşü iyice tahkik edip gerekçelendirdikten sonra Kerrâmiye ve Mutezile'nin görüşlerine yer verir ve onların iddiasının mantıksızlığını ortaya koymaya gayret eder. Bkz. Fenârî 1325, 146-147.

³⁹ Besmele Fatıha'dan bir ayet midir meselesini tartışırken İmam Şafii'nin kendine dayanak kıldığı tüm hadisleri

verir. Daha sonra da Hanefîlerin kendi görüşlerine delil kıldıkları hadisleri verir. Bu rivayetlerin kritiğini yapar ve son söz olarak Hanefîleri haklı görür. Bkz. Fenârî 1325, 150-152.

da Fatih'a yönelik bir tefsir yazması olsa olsa Fenârî gibi mudakkik ve muhakkik bir âlimin, yorumcuların Kur'an'a yaklaşım tarzlarında gördüğü eksiklikleri uygulamalı olarak ortadan kaldırma isteğinin bir tezahürü olabilir. Mukaddime bölümünde tefsir ilmine dair ciddi bir mahiyet tahlili yapan, onun ne'liğini sorgulayan Fenârî, Râzî ve Teftezânî gibi isimlerin yaptıkları tefsir tarifini bile efradını câmi ağyarını mâni olmadıkları gerekçesiyle dil felsefesinin verileri ışığında tenkit etmiş, kendisi yeni bir tarif yapma ihtiyacı hissetmiştir. Mukaddimedede kıraat, esbab-ı nüzul, sarf, lügat, nahiv, belagat, nâsih-mensûh bilgisi vb. Kur'an'ı doğru anlamının olmazsa olmazı pek çok konuyu ele almış, bu ilimlere yönelik çok değerli usul bilgileri takdim etmiştir.

Yine bir tefsircinin ihtiyaç duyacağı ilimlerin tanımlarını ve listesini veren Fenârî, bu ilimlerin doğru kullanılması halinde âyât-ı Kur'âniyye'yi anlamada yorumcuya hangi boyutlardan katkı sağlayacağını açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Tüm bu ilimler zaten biliniyor ve üzerlerine onlarca kitap telif edilmişken bunu yapması, onun kendinden öncekilerde bazı usul hataları tespit ettiğinin göstergesidir. Bu durum, yaşadığı dönemin ona sağladığı avantajın bir sonucudur. Zira o, ilmin kitabet, tedvin ve tasnif aşamalarının sonlandığı, her grup ve fırkanın yapılanmasını tamamladığı, hemen her alanda çeşitli eserlerin verildiği çalkantılı bir dönemin sona ermesinden sonra dünyaya gelmiş ve her şeyi önünde hazır bulmuştur. Bu da kendisine söz konusu doküman ve materyalleri inceleyerek onlardaki sistematik hataları, metodolojik sorunları tespit etme, ilmin kümülatif olarak artma ve ilerleme tabiatından istifade etme imkânı sunmuştur.

Klasik Kur'an yorum yönteminin en büyük çıkmazının ona kuru bir lafız nazarıyla yaklaşması olduğuna dikkat çeken Fenârî, Kur'an'ın aslı gayesinin muhatabında ahlakî değişim ve gelişim sağlamak, eyleme dönüşen ve hareketleri kontrol eden bir iman anlayışı teşekkül etmek olduğu inancıyla, ele aldığı

her konuyu mutlaka tasavvufla ilişkilendirmiş, Kur'an'dan muhataba geçmesi hedeflenen idrak ve ruhun mahiyetini belirlemeye gayret etmiştir. Lügatçiler gibi sadece lafızla yetinmeyi uygun bulmadığı gibi bazı mutasavvıfların yaptığı lafzı bağlamından koparak cümleyle uzaktan yakından ilgisi olmayan yorumlar yapmaktan da uzak durmuştur. Tasavvufî yorumlar yaparken lafız ile mana arası korelasyonu gözetmiş, siyak ve sibaktan kopuk, sadece ilhama dayalı subjektif yorumlar yerine diğer ayetlere ve hadislere dayanan ve lafızla da manevi irtibatı bulunan açıklamaları tercih etmiştir.

Aynu'l-A'yân, onun Kur'an ayetlerinin hiçbir boyutu ihmal edilmeden açıklanması hedefinin bir uygulama alanıdır. Belki de yaşının ilerlemiş olması nedeniyle bitiremeyeceğinden korkarak kendisinin girişmediği, tüm Kur'an'ın bu üslupla tefsir edilmesi özleminin yansımalarıdır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet (1994). *Ebussuûd Efendi*, DİA, C. 10, DİB Yayınları, İstanbul, s. 365.
- Apak, Âdem (2010). *Şuubiyye*, DİA, C. 39, DİB Yayınları, İstanbul, s. 245-246.
- Askelâni, Ahmed b. Ali b. Hacer (Tarihsiz). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz), Mısır: Dâru'l-Kutubi's-Selefiyye.
- Atçeken, İsmail Hakkı (2002). Ömer b. Abdulaziz Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 13, s. 69-88.
- Aydın, İbrahim Hakkı (2005). *Molla Fenârî*, DİA, C. 30, DİB Yayınları, İstanbul, s. 245-248.
- Aydınlı, Abdullah, (1993). *ed-Dârimî*, DİA, C. 8, DİB Yayınları, İstanbul, s. 494.
- Bağdâdî, Ebu Bekir (2001). *Târihu Bağdâd*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Mısır: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Bilge, Mustafa (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Bilmen, Ömer Nasuhi (1960). *Büyük Tefsir Tarihi II*, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları.
- Boyalık, Mehmet (2007). *Molla Fenârî'nin Aynu'l-A'yân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Browne, Edward Granville (1908). *A Literary of Persia*, Londra: T. Fisher Unwin Ltd. Yayınları.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (1977). *et-Târîhu'l-Evsat*, (thk. Muhammed İbrahim Zâyid), Kahire: Dâru Mektebeti't-Turâs.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Çağırıcı, Mustafa, (2013). *Zemahşerî*, DİA, C. 44, DİB Yayınları, İstanbul 2013, s. 235.
- Çiçek, Mehmet (2009). *Molla Fenârî ve Fazlurrahman'ın Kur'an'a Yaklaşımları*, İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi.
- Demircan, Adnan (2015). *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Durmuş, Zülfikâr (1992). *Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili*, Kayseri: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Fayda, Mustafa, (2010). *Muhammed b. Cerîr et-Taberî*, DİA, C. 39, DİB Yayınları, İstanbul, s. 314.
- Fenârî, Molla Şemsuddîn Mehmed b. Hamza (1325). *Aynu'l-A'yân*, İstanbul: Derseâdet Rifat Bey Matbaası.
- Fenârî, Molla Şemsuddîn Mehmed b. Hamza (2014). *Aynu'l-A'yân*, (trc. Ali Akpınar), Malatya: Nasihat Yayınları.
- Fenârî, Molla Şemsuddîn Mehmed b. Hamza (2006). *Fusûlu'l-Bedâi' fî Usûli's-Şerâi'*, (thk. Muhammed Hasen Muhammed), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Fenârî, Molla Şemsuddîn Mehmed b. Hamza (trs). *Misbâhu'l-Üns*, (thk. Muhammed Havecevî), Tahran: İntişârâtü Mevlâ Yayınları.
- Görgün, Tahsin (2005). *Molla Fenârî*, DİA, C. 30, DİB Yayınları, İstanbul, s. 247-248.
- Güçlü, Betül (2014). *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı*, Konya: Basılmamış Doktora Tezi.
- Gülle, Sıtkı (1990). *Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Güngör, Mevlüt, *Ebu Bekr el-Cessâs*, DİA, C. 7, DİB Yayınları, İstanbul 1993, s. 427.
- Gürer, Betül (2015). *Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri*, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 39, s. 121-142.
- Hanbel, Ahmed İbn (2001). *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk. Vasiyyullâh Muhammed Abbâs, Kahire: Dâru'l-Hancî.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed (1990). *Tabekâtü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Karacabey, Salih, (1997). *Ebu Süleyman el-Hattâbî*, DİA, C. 16, DİB Yayınları, İstanbul, s. 489.
- Koçyiğit, Talat (1988). *Abd b. Humeyd*, DİA, C. 1, DİB Yayınları, İstanbul 1988, s. 58.
- Küçük, Raşit (1988). *Abdullah b. Mübârek*, DİA, C. 1, DİB Yayınları, İstanbul 1988, s. 122-125.
- Mâlik, b. Enes (1412). *el-Muvatta*, (thk. Mahmud Halil), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Mevlana, Ebu'l-Kelâm Azad (1984). *Fâtiha Tefsiri*, (trc. Orhan Bekim), İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Müslim, b. Haccâc (1992). *Sahîhu Müslim*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Özben, Zübeyde (2016). *Hanefilerin Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı*, *İslam Araştırmaları Dergisi*

- si, S: 36, s. 1-31.
- Öztürk, Mustafa (2014). *Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Saklan, Bilal (2010). *Süleyman b. Tarhân*, DİA, C. 38, DİB Yayınları, İstanbul, s. 109.
- Sinanoğlu, Mustafa, (2006). Ebu'l-Berekât en-Nesefî", DİA, C. 32, DİB Yayınları, İstanbul, s. 567.
- Suyûtî Celaluddîn (Tarihsiz). *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîne ve'n-Nuhât*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Lübnan: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Şeybânî, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed (2005). *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, (thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn), Riyad: Dâru's-Sebât li'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- Tahir Efendi, Bursalı Mehmet (Tarihsiz). *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ (1992). *El-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Topuz, HaticeKübra (2011). Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi, *İstem Dergisi*, S: 18, s. 83-112.
- Tural, Murat (2012). Mezopotamya ve Suriye'nin Fethi'nin Abbasilerdeki Tercüme Devrine Katkısı, *JASS İnternational Journal of Social Science Dergisi*, S: 3, s. 229-247.
- Ünver, İsmail (1991). *Bedruddîn el-Aynî*, DİA, C. 4, DİB Yayınları, İstanbul 1991, s. 271.
- Yazıcı, Nesimi (1992). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Yılmaz E. (1995). İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî, *Diyanet İlmî Dergi*, S: 3, s. 71-81.
- Yıldız, Hakkı Dursun (2000). *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları.
- Yıldız, Sakıp (1987). Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış, *Uludağ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 2, s. 1-8.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Kılıçarslan, M. (2018). Molla Fenârî'nin "Aynu'l-A'yân" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7791>, Number: 70 Autumn I 2018, p. 339-356.